

Шкода як умова відповідальності органів державної влади

*Терефенко Ольга Романівна,
аспірант кафедри цивільного права та процесу
юридичного факультету Львівського національного
університету імені Івана Франка*

УДК 347.5

Постановка проблеми. Уніфікація розуміння шкоди як умови цивільно-правової відповідальності в цілому, так і відповідальності з відшкодування шкоди, завданої органами державної влади, є необхідною для покращання правозастосувальної практики. Водночас у доктрині існує цілий ряд підходів до визначення поняття шкоди, її видів, розміру відшкодування, співвідношення з поняттям збитків тощо. Єдиний підхід до визначення зазначеного вище сприяв би підвищенню ефективності національної судової системи, зменшенню кількості справ у Європейському суді з прав людини, але насамперед допомагав би будівництву сучасної правової, соціальної, демократичної держави.

Стан дослідження. Шкода як умова цивільно-правової відповідальності неодноразово була предметом дослідження. Зокрема, слід згадати роботи Є.А. Флейшица, А.О. Собчака, В.Т. Смирнова, Л.А. Лунца. Окремим аспектам правового регулювання цього поняття були присвячені роботи М.Н. Малєїна, К.Б. Ярошенко, Г.К. Матвєєва, А.М. Бєлякова та інших. Незважаючи на те, що більшість позицій зазначених вище науковців була висловлена за радянських часів та не повною мірою розкривала поняття шкоди, достатньо велика частина з них не втратила своєї актуальності. Серед сучасних науковців цю тематику досліджували В.М. Коссак, І.О. Дзера, Д.В. Примаєк, І.С. Канзафарова, Л.М. Баранова, А.В. Янчук та інші.

Автор статті, насамперед, ставить перед собою мету, використовуючи дослідження попередників, детально проаналізувати шкоду як умову відповідальності з відшкодування шкоди, завданої органами державної влади, а

також спробувати розмежувати такі поняття як шкода, збитки, майнова шкода та інші поняття, які впливають на формування єдиного підходу до розуміння шкоди як умови відповідальності з відшкодування шкоди, завданої органами державної влади.

Виклад основного матеріалу. Беззаперечним є факт, що за відсутності такої умови, як шкода, відповідальність взагалі не виникає – таку думку висловили ще римські юристи «*Noxia autem est ipsum delictum*» [1, с. 387]. Проте поняття шкоди не є чітко визначеним та не знайшло відповідного закріплення в законодавстві. Тим не менш, це поняття досить часто є предметом багатьох юридичних контроверз, вирішення яких знайшло своє вираження в декількох проаналізованих нижче визначеннях, запропонованих доктриною.

У правовій доктрині під поняттям шкоди розуміється всяке применшення того чи іншого особистого або майнового блага [2, с. 328], всяке применшення матеріальних і нематеріальних благ, які охороняються законом [3, с. 393], порушення чи зменшення будь-якого майнового права або нематеріального блага [4, с. 699], зменшення благ, які належать певній особі [5, с. 368]. Всі ці формулювання фактично розкривають поняття шкоди за допомогою одних і тих самих категорій, не визначаючи його правове значення.

Для нашого дослідження слід погодитись із запропонованою В.Т. Смирновим дефініцією шкоди як несприятливих, негативних наслідків, які настають при порушенні чи обмеженні майнових чи особистих немайнових прав і благ, які належать потерпілому [6, с. 58] .

Поняття «шкода» необхідно відрізнити від категорій «збитки» і «втрата», що звичайно вживаються, по-перше, для позначення однієї з умов цивільно-правової відповідальності або одного з елементів складу цивільного правопорушення, по-друге, при аналізі правовідносин, пов'язаних із деліктними зобов'язаннями [7, с. 637]. Однак найбільш важливим є співвідношення шкоди із збитками, яке породжує немало контроверз серед науковців. Деякі науковці, такі як Болдінов В.М. [8, с. 71] та Варшавський К.М.

[9, с. 24] розглядали їх як синоніми, натомість В.Т. Смирнов та А.О. Собчак [6, с. 152] розрізняють ці поняття.

Про необхідність розмежовувати ці поняття було наголошено ще в листі Вищого господарського суду України «Про результати вивчення та узагальнення судової практики вирішення господарськими судами спорів, пов'язаних з охороною навколишнього природного середовища» від 1 січня 2009 р. Однак, як слушно відзначила Л.М. Баранова, брак уніфікації при використанні певних правових понять і конструкцій залишається проблемою сучасного процесу цивільного законодавства [10].

Відповідно до частини другої ст. 22 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) збитки включають втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки); доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода). Також у частині четвертій цієї ж статті зазначається, що майнова шкода може бути відшкодована і в інший спосіб, зокрема шкода, завдана майну, може відшкодовуватись у натурі. Таким чином, законодавець розуміє під збитками один зі способів відшкодування майнової шкоди.

У статті 49 Господарського кодексу України (далі – ГК України) натомість встановлюється загальний для всіх підприємців обов'язок – не порушувати права та законні інтереси інших суб'єктів господарювання, а в разі їх порушення – нести майнову та іншу встановлену законодавством відповідальність за завдані шкоду і збитки. Таку ж думку підтримують деякі науковці [11, с. 67], які вважають, що поняття шкоди слід розглядати в деліктних зобов'язаннях, натомість збитки – в договірних. Схожа думка зазначається в п. 1 чинного роз'яснення Президії Вищого арбітражного суду України від 1 квітня 1994 р. «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з відшкодуванням шкоди», в якому вказується, що обов'язок боржника відшкодувати збитки, завдані невиконанням або неналежним

виконанням зобов'язання, що впливає з договору, від позадоговірної шкоди, тобто від зобов'язання, що виникає внаслідок завдання шкоди.

Не можна погодитись із запропонованим розмежуванням: поняття шкоди безумовно ширше, аніж поняття збитків. Шкода по своїй суті є майновою та немайновою (моральною) і виникає як у договірних, так і позадоговірних зобов'язаннях, так само, як і збитки. Підтвердженням такого положення є зазначені у ст. 16 ЦК України такі способи захисту цивільних прав, як відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди та відшкодування моральної шкоди. Таким чином, доцільним видається внести відповідні зміни до п. 1 чинного роз'яснення Президії Вищого арбітражного суду України від 1 квітня 1994 р. «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з відшкодуванням шкоди», адже як зазначає В.М. Коссак, уніфікація понятійного апарату та удосконалення змісту дефініції окремих норм є однією з важливих проблем ефективного застосування положень цивільного законодавства [12, с. 287].

Визначення збитків, запропоноване А.В. Янчуком, видається обґрунтованим, при цьому збитками вважається вартість втраченого особою матеріального блага, а також грошова сума, на яку зменшилась вартість матеріального блага внаслідок часткової втрати ним цінності (зокрема, в разі пошкодження), або вартість відновлення матеріального блага (реальні збитки) [13, с. 8]. Таким чином, є вдалим розуміння збитків як грошове вираження майнової шкоди. Водночас ст. 1192 ЦК України виділяє два основні способи відшкодування шкоди, завданої майну потерпілого: в натурі (передати річ того ж роду і такої ж якості, полагодити пошкоджену річ тощо) або відшкодування завданих збитків у повному обсязі. Відшкодування шкоди в натурі є неприйнятним у випадку неможливості повернення до попереднього стану або спричиняє надмірні витрати та зусилля для боржника, наприклад знищення певної індивідуально визначеної речі.

Збитки поділяються на прямі і непрямі. Прийнято вважати, що прямі збитки вважаються прямим, безпосереднім наслідком порушення зобов'язання і

тому підлягають відшкодуванню. Непрямі ж збитки пов'язані з невиконанням зобов'язання лише побічно, випадково, і тому тут немає підстав покладати на боржника їх відшкодування [14, с. 160]. На думку М.М. Агаркова [2, с. 380] і Г.К. Матвєєва [15, с. 49–51], відшкодуванню підлягають лише прямі збитки; непрямі не підлягають відшкодуванню. Інша точка зору була запропонована Л.А. Лунцем, який вважав, що обмеження відповідальності прямими збитками є по суті відступом від принципу повного відшкодування шкоди [16, с. 372–373].

О.С. Йоффе піддав критиці думку і М.М. Агаркова, і Л.А. Лунца. Висновок Л.А. Лунца він вважає не обґрунтованим практично, адже покладання на правопорушника відповідальності за непрямі збитки по суті виходить за межі принципу не повного відшкодування збитків, а необмеженої відповідальності [17, с. 209].

Доцільність поділу на прямі і непрямі збитки обґрунтовується багатьма науковцями [18, с. 28], але, на нашу думку, більш життєздатним є поділ на реальні збитки та упущену вигоду, визначений у ст. 22 ЦК України.

Під реальними збитками (*damnum emergens*) розуміють втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права. Під упущеною вигодою (*lucrum cessans*) розуміються неотримані доходи, які потерпілий отримав би при звичайних умовах цивільного обороту, якщо б його право не було порушене. Правильне розуміння упущеної вигоди виражається в її оцінці відповідно до реального обороту, а не здогадів про можливий дохід, тому не слід ототожнювати упущену вигоду та втрату можливості. Для встановлення упущеної вигоди необхідним є доведення факту отримання вигоди із схожих зобов'язань у відповідний період часу в минулому з врахуванням ринкових змін (в тому числі попиту, цін, збільшення кількості суб'єктів, які надають послуги, тощо). Такий дохід не повинен бути абстрактним, адже для відшкодування упущеної вигоди повинні враховуватись заходи, вжиті для її отримання. Прикладом упущеної вигоди є втрачений

урожай як наслідок знищення посівів чи арешту, накладеного податковою інспекцією на обігові кошти, що не дав можливості зібрати врожай.

Як слушно зазначено в п. 41 Інформаційного листа Вищого господарського суду України «Про деякі питання практики застосування норм Цивільного та Господарського кодексів України» від 7 квітня 2008 р. № 01-8/211, ЦК України включає до складу збитків не тільки витрати, які особа зробила, а й ті, що вона мусить зробити для відновлення свого порушеного права, натомість ГК України включає до складу збитків лише витрати, понесені стороною, яка зазнала збитків, тому в господарських відносинах витрати, які особа мусить зробити в майбутньому, до складу збитків не включаються. Однак, не можна погодитись з такою точкою зору, адже в даному випадку фактично обмежуються права та інтереси учасників господарських відносин, що забороняється частиною другою ст. 31 ГК України, тому пропонується все ж таки застосовувати ст. 22 ЦК України. Хоча, фактично, вся судова практика з 2008 року дотримується принципу, зазначеного у згаданому вище листі (наприклад у справі за позовом Підприємства Київської міської місцевої громадської організації інвалідів «Союз організацій інвалідів України» «Українська постачальна група» до Державного територіально-галузевого об'єднання «Південно-Західна залізниця»).

Тим не менш, не можна погодитись із включенням до поняття збитків матеріальної компенсації моральної шкоди, яка передбачена ст. 225 ГК України, адже, як правильно зазначає Л.М. Баранова, при визначенні розміру відшкодування моральної шкоди вартісні розрахунки не здійснюються. Такі обчислення є неможливими з огляду на те, в чому полягає моральна шкода (фізичний біль, душевні страждання, приниження честі, гідності чи ділової репутації тощо) [10].

У науковій літературі тривають дискусії стосовно того, що необхідно включати в поняття збитків, однак дослідження цього поняття може стати предметом окремого дисертаційного дослідження, тож обмежимось загальними характеристиками, передбаченими в законодавстві.

Більш цікавим для нашого дослідження є поділ шкоди на майнову і немайнову (моральну). Водночас характер завданої шкоди визначається не за безпосереднім об'єктом, на який посягалася особа, яка завдавала шкоди, а об'єктом, якому була завдана шкода за результатами посягання. Таким чином, майнова шкода може поширюватись як на шкоду, завдану майну, так і особі. Під немайновою шкодою розуміються наслідки, які не мають економічного змісту та вартісної форми [19, с. 27]. Таким чином, деякі науковці [20, с. 87] розрізняють фізичні та моральні (душевні) страждання, визнаючи їх нетотожними і такими, які не повинні об'єднуватись єдиним поняттям «моральна шкода».

Однак відповідно до ст. 23 ЦК України моральна шкода полягає у фізичному болі та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна; у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи. Натомість, згідно із п. 3 Постанови Верховного Суду України від 31 березня 1995 р. № 4 «Про судову практику у справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» під моральною шкодою слід розуміти втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб. Також визначення поняття майнової шкоди можна знайти в чинних нормативно-правових актах, таких як Закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність» (ст. 1), Закон України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинуві незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду» (частина п'ята ст. 4) та Закон України «Про міліцію» (ст. 5). Таким чином, можна погодитись із законодавцем, який ототожнює поняття моральної та немайнової шкоди.

Майнова та моральна шкода можуть відшкодовуватись або в натурі (наприклад відновлення пошкодженої речі, надання речі такої ж якості та ін.), або за допомогою грошової компенсації (відшкодування збитків), або в інший спосіб.

Відшкодування і шкода повинні бути еквівалентними і співрозмірними, адже обумовлюються компенсаційним характером цивільно-правової відповідальності [21, с. 25], а також відповідати принципу повного відшкодування завданих збитків та відшкодування моральної шкоди у випадку, передбаченому законодавством. Також розмір відшкодуваної шкоди повинен відповідати загальним засадам цивільного законодавства, якими є, зокрема, справедливість, добросовісність та розумність. Водночас шкода має динамічний характер, що означає можливість її збільшення, зокрема під час судового розгляду.

Таким чином, шкода є єдиною умовою цивільно-правової відповідальності, яка завжди необхідна для виникнення цивільно-правової відповідальності.

У свою чергу автор пропонує поширити ст. 22 ЦК України на господарські правовідносини як вид цивільно-правових, тобто до поняття збитків повинні включатись реальні збитки (в тому числі збитки, які можуть виникнути в майбутньому) та упущена вигода. Також автор підкреслює необхідність розмежування поняття упущеної вигоди від втраченої можливості та зазначає про необхідність розробки єдиних вимог для визначення упущеної вигоди, які, на жаль, у судовій практиці відсутні.

Список використаних джерел

1. Дигесты Юстиниана : в 8 т. / [Пер. с лат. А.И. Солопова, Д.А. Литвинова, Л.Л. Кофанова и др.] – М. : Статут, 2002. – Т. II. – 622 с.
2. Гражданское право / [Под ред. М.М.Агаркова, Д.М.Генкина]. – М. : Юриздат, 1944. – Т. 1. – 419 с.
3. Гражданское право: В 2 т. / [Отв. ред. проф. Е.А. Суханов]. – М. : Издательство БЕК, 2000. – Т. 1. – 720 с.
4. Гражданское право : Учебник : Часть II. / [Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого]. – М. : 2005.–765 с.
5. Советское гражданское право : В 2 т. / [Под ред. О.А. Красавчикова] – М. : «Высшая школа». –1968. – Т. 2. – 520 с.
6. В.Т. Смирнов, А.А. Собчак. Общее учение о деликтных обязательствах в советском гражданском праве : Учебное пособие / В.Т. Смирнов, А.А. Собчак. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1983. – 152 с.
7. Брагинский М.И. Договорное право. Книга первая : Общие положения / М.И. Брагинский, В.В. Витрянский. – [2- е изд.] – М. : Статут, 2005. – 848 с.
8. Болдинов В.М. Ответственность за причинение вреда источником повышенной опасности / В.М. Болдинов. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. – 372 с.
9. Варшавский К.М. Обязательства, возникающие вследствие причинения вреда другому / К.М. Варшавский. – М., 1929. – 216 с.
10. Баранова Л.М. Відшкодування збитків як спосіб захисту цивільних прав [Електронний ресурс] / Л.М. Баранова // Теорія і практика правознавства – 2011. – № 1. – Режим доступу до журналу : http://archive.nbu.gov.ua/e-journals/tipp/2011_1/
11. Підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди : теорія і практика : монографія / С.В. Резніченко, О.В. Церковна. – О. : ОДУВС, 2009. – 188 с.

12. В.М. Коссак Проблеми удосконалення поняттєвого апарату в цивільному Кодексі України // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : Матеріали XIII регіональної науково-практичної конференції, 8–9 лютого 2007 р. – Львів : юридичний факультет Львівського національного університету ім. І.Франка, 2007. – С. 287–289.

13. Янчук А.В. Відшкодування збитків як спосіб захисту цивільних прав та інтересів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / А.В. Янчук ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2011. – 20 с.

14. Поздняков В.С. Правовое регулирование отношений по внешней торговле СССР: ч. 1. / В.С. Поздняков, О.Н. Садилов. – М. : Междунар. отнош., 1985. – 192 с.

15. Матвеев Г.К. Вина в советском гражданском праве [Текст] / Г.К. Матвеев ; Киевский гос. ун-т им. Т.Г.Шевченко. – К. : Издательство Киевского гос. ун-та им. Т.Г.Шевченко, 1955. – 307 с.

16. Новицкий И.Б. Общее учение об обязательствах [Текст] / И.Б. Новицкий, Л.А. Лунц. – М. : Юр.лит. – 1950. – 412 с.

17. Иоффе О.С. Ответственность по советскому гражданскому праву / О.С. Иоффе // В кн. : Избранные труды : в 4 т. – Т.І. Правоотношение по советскому гражданскому праву. Ответственность по советскому гражданскому праву. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2003. – 574 с.

18. Загорулько А.И. Обязательства по возмещению вреда, причиненного субъектами гражданского права / А.И. Загорулько. – Х.: Консум, 1996. – 112 с.

19. Малеина М.Н. Компенсация за неимущественный вред / М.Н. Малеина // Вестник Верховного Суда СССР. – 1991. – № 5. – С. 27–29.

20. Богданов О.В. Соотношение морального и неимущественного вреда / О.В. Богданов // Вестник Саратовской государственной академии права. – 2011. – № 4. – С. 87–89.

21. Мироненко В.П. Цивільно-правова відповідальність як вид юридичної відповідальності / В.П. Мироненко // Юридична наука. – 2011. – № 6. – С. 24–30.

Терепенко О.Р. Шкода як умова відповідальності органів державної влади

Стаття присвячена дослідженню шкоди як умови відповідальності з відшкодування шкоди, завданої органами державної влади. В межах статті висловлено погляд щодо необхідності розмежування шкоди, майнової шкоди та збитків. Проаналізовано упушену вигоду як вид збитків, підкреслено необхідність відмежування упушеної вигоди від втраченої можливості. Крім того, проведено аналіз розмежування майнової та немайнової (моральної) шкоди.

Ключові слова: шкода, майнова шкода, немайнова шкода, реальні збитки, упушена вигода.

Терепенко О.Р. Вред как условие ответственности органов государственной власти

Статья посвящена исследованию вреда как условия ответственности по возмещению вреда, причиненного органами государственной власти. В статье высказано мнение о необходимости разграничения вреда, ущерба и убытков. Проанализирована упущенная выгода как вид убытков, подчеркнута необходимость разделения упущенной выгоды и утраченной возможности. Кроме того, проведен анализ разграничения имущественного и неимущественного (морального) вреда.

Ключевые слова: вред, имущественный вред, неимущественный вред, реальные убытки, упущенная выгода.

Terepenko O.R. Harm as prerequisite of liability for damages inflicted in exercise of public authority

This article is devoted to harm as prerequisite of liability for damages inflicted in exercise of public authority. Within the article the author underlined the need of separation of harm, damage to property and losses. Moreover, the author analyzed the expectation damages as a form of losses, as well as stressed on the need for separating expectation damages from lost opportunities. In addition, the analysis of separation of property and non-property (moral) damages was made.

Key words: damage, property damage, non-property damage, actual damages, expectation damages.